

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHLARIDA IZOHLI LUG'ATDAN FOYDALANISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Xolmurodova Nilufar Bobomurod qizi

Buxoro davlat pedagogika institute Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Abstract

One of the most basic dictionaries for elementary school students is an explanatory dictionary. The main task of this dictionary is to increase students' vocabulary. This dictionary also serves as a foundation in higher classes.

Key words: vocabulary, abstract word, precision, antonym, synonym, synonymy, vocabulary, polysemy, formativeness

Annotatsiya

Boshlang'ich sinif o'quvchilari uchun eng tayanch lug'atlardan biri bu izohli lug'atdir. Bu lug'atning asosiy vazifasi o'quvchilarning so'z boyligini oshirishdan iborat. Yuqori sinflarda ham bu lug'at poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lug'at, mavhum so'z, aniqlik, antonim, sinonim, ma'nodoshlik, so'z boyligi, ko'p ma'nolilik, shakldoshlik

Boshlang'ich sinflarda foydalaniladigan asosiy lug'atlardan biri izohli lug'atdir. Izohli lug'at bilan ishlashning asosiy vazifasi boshlang'ich sinif o'quvchilarining so'z boyligini oshirishdir. Ma'lumki, 6-7 yoshli bolaning so'z boyligi katta emas. Ular odatda ko'p so'zlarning faqat bitta, o'z ma'nosini biladi. Ularning nutqida aniq ma'noli (narsa-buyumni bildiruvchi) so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi, mavhum ma'noli so'zlar esa (masalan, *do'stlik, tinchlik, baxt*) ancha kam. Izohli lug'at bilan ishlashda lug'at ishining quyidagi umumiy metodik tamoyillariga rioya qilish kerak:

1. O'quvchilar lug'atini boyitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8 –10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4 – 6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. Bu o'z ichiga quyidagilarni oladi:
1) o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash

yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish; 2) so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish; 3) so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarining ma'no qirralarini o'zlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni faollashtirish, ya'ni o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, ammo o'z nutqiy faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lug'atidagi so'zlarni faol lug'atiga o'tkazish. Buning uchun shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o'qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

3. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nafaol lug'atiga o'tkazish. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiy til me'yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so'zlashuv tilida qo'llanadigan sodda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslarida F. Safarov va S. Safarov tomonidan tuzilgan "Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun izohli lug'at"dan [9] foydalanish maqsadga muvofiq. Bu lug'atda boshlang'ich sinf ona tili va o'qish kitobi darsliklaridagi o'quvchilar uchun tushunarsiz bo'lgan 2000 dan ortiq so'z o'quvchiga mos tarzda izohlab berilgan.

1-sinfda izohli lug'at bilan ishlashning vazifasi o'quvchida lug'atdan kerakli so'zni topish va lug'at maqolasining tuzilishini tushunish (asosan bir ma'noli so'zlarda) ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Lug'at maqolasini topish va sahifa raqamini aytish musobaqa, o'yin shaklida amalga oshiriladi.

Bolalarning lug'at maqolasini o'zlashtirish jarayoni alohida ahamiyatga ega. Masalan, *yalpiz* so'zini o'rganishda quyidagi savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Lug'atda *yalpiz* so'zi qanday izohlangan?
2. Izohdan keyin berilgan gaplarni o'qing. Bu gaplardagi *yalpiz* so'zining ma'nosi izohga to'g'ri keladimi?
3. *Yalpiz hidi gupurdi* gapining ma'nosini izohlang.
4. *Yalpiz* so'zini *hid*, *barg*, *termoq*, *xushbo'y* so'zlari bilan bog'lang (*yalpiz hidi*, *yalpiz bargi*, *yalpiz termoq*, *xushbo'y yalpiz*).

2-sinfda izohli lug'at bilan ishlashning vazifasi o'quvchida lug'at maqolasining tuzilishi tushunish, ko'p ma'noli va shakldosh so'zlarni ajrata olish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Shuni qayd qilish kerakki, izohli lug'at bilan ishlashni ham so'z darajasida, ham so'z birikmasi, gap va matn darajasida tashkil qilish lozim.

Misol uchun, soʻz darajasida ishlaganda soʻz maʼnosini aniqlashtirishga qara-tilgan topshiriqlarni berish mumkin.

1-topshiriq. Lugʻatdan *randa, ufurmoq, hashamatli* soʻzlarini topib, lugʻat maqolasiga qarab har birining maʼnosini izohlang.

Izohlai lugʻat bilan ishlashda oʻquvchilarni soʻz maʼnosini izohlashning turli usullariga oʻrgatish mumkin. Izohli lugʻatda soʻz maʼnosi quyidagi usullarda izoh

lanadi:

- 1) jins maʼnosini bildiruvchi soʻz va tur belgilarini bildiruvchi soʻzlar orqali;
- 2) maʼnodosh soʻz keltirish orqali.

Koʻpchilik soʻzning maʼnosi jins maʼnosini bildiruvchi soʻz va tur belgilarini bildiruvchi soʻzlar orqali izohlanadi. Masalan, beqasam soʻzi lugʻatda shunday izohlanadi: *Ipakdan toʻqiladigan yoʻl-yoʻl gulli pishiq gazlama* [9,19]. Bu izohdagi *gazlama* soʻzi beqasamning qaysi jinsga kirishini, *ipakdan toʻqiladigan yoʻl-yoʻl gulli pishiq* soʻzlari bu gazlamaning oʻziga xos belgilarini anglatadi. Shuning uchun topshiriqlar izohdagi jins maʼnosini bildiruvchi yoki asosiy, umumlashtiruvchi va tur belgisini bildiruvchi yoki ikkinchi darajali soʻzlarni aniqlashga qaratilishi lozim. Buning uchun quyidagi topshiriqdan foydalanish mumkin:

2-topshiriq. Soʻzning izohini oʻqing. Izohdagi asosiy va ikkinchi darajali soʻzlarni topib, tagiga chizing.

Shundan soʻng mustaqil ravishda soʻz maʼnosini izohlashga oʻrgatishga oʻtish mumkin. Buning uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

3-topshiriq. (Oʻquvchilarga ayrim soʻzlar yozdiriladi.) Soʻzlarni izohlang. Izo-hingizdagi asosiy soʻz va ikkinchi darajali belgilarni ayting. Izohingizni lugʻatdan tekshiring.

4-topshiriq. Lugʻatdan soʻzlarning izohini oʻqing. Namunaga qarab berilgan soʻzlarning izohini yozing.

a) Obod – koʻrkam binolar, chiroyli koʻchalar, bog-u rogʻlar bilan goʻzallashgan. (Sarishta – ...)

b) Sumalak – undirib yanchilgan bugʻdoy va undan tayyorlanadigan holvaytar-simon ovqat. (Lagʻmon – ...).

d) Doʻl – yumaloq muz holidagi yogʻadigan yogʻin. (Jala – ...).

5-topshiriq. Soʻzning maʼnosini maʼnodosh soʻz orqali izohlang. Yozganingizni lugʻatdan tekshiring. Masalan, armugʻon [9, 11], baxil [9, 16], betinim [9, 19]. Bunda maʼnodoshi boʻlgan har qanday soʻzni aytish mumkin.

Lugʻat bilan gap darjasida ishlaganda koʻp maʼnoli soʻzlar ishtirok etgan gaplarni tanlash kerak.

6-topshiriq. Quyida berilgan gaplarni *mol* soʻzi maʼnolarining lugʻatda berilgan tartibiga koʻra yozing.

Mol (lugʻat)

1. Yirik shoxli uy hayvoni. Qoramol.
2. Bisotdagi buyum, boylik.
3. Sotiladigan narsa, buyum, tovar.

Gaplar:

1. Yigit moli yoʻlida. (Maqol)
2. Bu doʻkonda oziq-ovqat mollari sotiladi.
3. Nodir mollarga oʻt terib keldi.

7-topshiriq. *Oʻlja* soʻzi ishtirokida uning lugʻatda berilgan maʼnolari tartibiga koʻra gaplar tuzing.

Oʻlja (lugʻat)

1. Dushman ustidan gʻalaba qilish tufayli qoʻlga kiritilgan narsa.
2. Ovda qoʻlga tushiriladigan, tutib yoki otib olinadigan narsa.

3 – 4-sinflarda oʻquvchilarni lugʻat bilan mustaqil ishlashga oʻrgatuvchi topshi-riqlardan foydalanish lozim.

Bunday topshiriqlarni bajarish orqali oʻquvchida izohli lugʻat bilan mustaqil ishlash koʻnikmasi shakllanadi.

Izohli lugʻatdan faqat soʻz maʼnosini aniqlash emas, oʻquvchi lugʻatini faollashtirish maqsadida ham foydalanish mumkin. Bunda oʻquvchilarga maʼnosi izohlangan soʻz ishtirokida soʻz birikmasi va gap tuzdiriladi.

2-topshiriq. (3-sinf “Ona tili” darsligidagi 40-mashqqa) *Maʼnaviyat, maʼrifat, daʼvogʻar, taʼsirchan, maʼmurchilik, masʼuliyat, taʼminot, eʼtiqod, maʼyuslanmoq* soʻzlarining maʼnosini lugʻatdan foydalanib izohlang. Shu soʻzlardan foydalanib gap tuzing.

Mashqda berilgan mazkur soʻzlar maʼnosini 3-sinf oʻquvchisi bilmaydi. Bu soʻzlar ustida lugʻat ishi oʻtkazilmasa, ular hatto oʻquvchining nafaol lugʻatiga ham kirmay qoladi.

3-topshiriq. 3-sinf “Ona tili” darsligidagi 42-mashqqa. Lugʻatdan foydalanib *qurʻon, qoʻrgʻon, moʻjiza, daʼvat, soʻna, masʼul, meʼmor, qitʼa, soʻgal, saʼva, toʻngʻiz* soʻzlarining maʼnosini izohlang.

Shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi tuzing. Foydalanish uchun soʻzlar: *mustahkam, tabiat, hushyorlik, shaxs, oʻqimoq, bino, olti, gʻadir-budur, mitti, ovlamoq.*

Xulosa sifatida quyidagilarni aytish mumkin.

Kuzatishlarimiz koʻrsatadiki hozirgi kunda boshlangʻich va yuqori sinflardagi ona tili va adabiyot darslarida lugʻatlardan foydalanish darajasi juda past. Bunday hodisaning sabablaridan biri oʻquvchilarda bolalikdan lugʻatdan foydalanish ehtiyoji va koʻnikmasi shakllantirilmaganligidir. Shuning uchun lugʻatlar bilan ishlashni boshlangʻich sinfdan boshlash lozim.

Oʻqituvchilar tajribasini oʻrganish natijasida ona tili darslarida lugʻat ishi yetak-chi oʻrin egallamogʻi lozim degan xulosaga kelish mumkin. Bu ishning samaradorligi oʻqituvchining kasbiy mahoratiga bogʻliq. Yangi texnologiyalardan foydalanish bolalarning darsga qiziqishini oshiradi. Lugʻat bilan ishlash esa – ona tilini oʻrgatishdagi yangi texnologiyalardan biri – madaniyatni oʻstirish texnologiyasidir. Oʻquvchilarda lugʻatning barcha turidan foydalanish koʻnikmasini shakllantirish lozim. Bu shubhasiz ularning madaniy va nutqiy saviyasini oshiradi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchisida u yoki bu lugʻatga (muammoga bogʻliq ravishda) murojaat qilish odat tusiga kirsam, lingvistik masalalarni oʻz oldiga qoʻyib, ularga ongli ravishda javob topishga tayyor boʻlgan va bu ishni qila oladigan madaniyatli odamni tarbiyalashga asos yaratildi deb hisoblash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karima Qosimova, S. Matchonov, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldosheva, Sh. Sariyev ``Lugʻat ustida ishlash metodikasi``
2. Bobojonov Sh., Islomov I. Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati (maktab oʻquvchilari uchun). Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2007 – 51 b.
3. Fuzailov S., Xudoyberganova M. Ona tili 3-sinf uchun darslik. – Toshkent.: «Oʻqituvchi», 2012. – 144 b.
4. Hamrayeva Y. Oʻzbek tilining oʻzlashma soʻzlar oʻquv izohli lugʻati. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2007. – 104 b.
5. Ikromova R., Gʻulomova X., Yoʻldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili. 4-sinf uchun darslik. – Toshkent.: «Oʻqituvchi», 2013. – 192 b.
6. Mengliyev B, Xudoyberdiyeva M, Boymatova O. Oʻzbek tili iboralarining oʻquv izohli lugʻati. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2007. – 39 b.

7. Qosimova K., Fuzailov S., Ne`matova A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent.: «Cho‘lpon», 2008. – 128 b.
8. Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent: «O‘qituvchi», 1995. – 192 b.
9. Rizayev S. Imlo va talaffuz lug‘ati (boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun). – Toshkent: «O‘qituvchi», 1998. – 80 b.
10. Safarov F., Safarov S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun izohli lug‘at. – Toshkent: «Fan», 2012. – 218 b.
11. To‘rayeva U., Shodmonova D. O‘zbek tilining zid ma’noli so‘zlari o‘quv lug‘ati. – Toshkent:«Yangi asr avlodi», 2007. – 38 b.
12. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. O‘qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent:«O‘zbekiston», 2012. – 224 b.
13. Shukurov O., Boymatova B. O‘zbek tilining ma’nodosh so‘zlar o‘quv lug‘ati. – Toshkent:«Yangi asr avlodi», 2007. – 49 b.